

रसनावस्थितस्त्वेष बोधको रसबोधनात् । ॥
शिरसि प्रस्थितश्चासौ तपको नैवतर्पणात् ॥ ५ ॥
अस्य स्थानानि ।

“उरःकण्ठशिरःलोमपर्वणाग्रमाशयो रसः ।
मेदो घ्राणश्च जिह्वा च कफस्थानमुरः परम् ॥”
तत्प्रकृतिकलक्षणम् । यथा,—

“गभीरवर्द्धिः स्थलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः ।
स्वप्ने जलाशयान्को श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥ ॥
सोहो बन्धः स्थिरत्वश्च गौरवं ह्यथता बलम् ।”
चमा धृतिरलोभश्च कफकर्मोपकारजम् ॥”

इति सुखबोधः ॥ ॥

श्लेष्मकद्रव्याणि यथा,—

“भोजनानन्तरं स्नानं जलपानं विना तृषा ।
तिलतैलं स्निग्धतैलं स्निग्धमामलकोद्रवम् ॥
पर्युषितात्रं तक्रश्च पक्करश्चाफलं दधि ।
माथान्धश्चरातोयं सुस्निग्धस्थलसेवनम् ॥
नारिकेलोदकं रुचिस्नानं पर्युषितं जलम् ।
तरुमुष्णपक्वफलं सुपक्वकर्कोटफलम् ॥
स्नातस्नानश्च वर्षाषु मूलकं श्लेष्माकारणम् ।
तत्प्रत्यं ब्रह्मरन्ध्रं च महदौष्यविनाशनम् ॥ ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तं ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥

आपेच । एरण्डतैलम् १ अनूपदेशवारि २
वार्धिकापानीयम् ३ पाल्शजलम् ४ सामान्य-
शालिधान्यम् ५ माषः ६ अतसी ७ नूतनधान्यम् ८
मधुरनारीचशाकम् ९ कच्छशाकम् १०
कलम्बोशाकम् ११ उत्पदिकाशाकम् १२
मधुमकुष्माण्डफलम् १३ अलावुफलम् १४
शौण्डन्तफलम् १५ चेलानम् १६ दीर्घपटो-
लिका १७ अलावुनाडिका १८ पिण्डालुकम् १९
करोषपलालक्षितिवेणुयो जातं कृत्रिका-
शाकम् २० विशेषतः पलालजातसंस्तेज-
शाकम् २१ मधुकुटुकि २२ बहुवार-
फलम् २३ बालार्द्धिकाफलम् २४ चौरुकम् २५
पक्वकण्टाफलम् २६ कण्टाफलास्थि २७ पक्व-
कटलम् २८ तावन्धस्यः २९ पाण्डुरमत्स्यः ३०
क्षयितमत्स्यः ३१ लवणभाषितमत्स्यः ३२ भाङ्गुट-
मत्स्यः ३३ पाठीनमत्स्यः ३४ शिलिन्दमत्स्यः ३५
मेकलमत्स्यः ३६ शरमत्स्यः ३७ कर्णफलमत्स्यः ३८
इलिमत्स्यः ३९ शृङ्गीमत्स्यः ४० चिङ्गट-
मत्स्यः ४१ वाचमत्स्यः ४२ चिङ्गटीमत्स्यः ४३
गवाचीमत्स्यः अर्धात्पां कालमत्स्यः ४४ कुलिङ्ग-
पक्षिमांसम् ४५ तावन्चौरम् ४६ आम-
दुग्धम् ४७ आविकदधि ४८ माहिषदधि ४९
खादुदधि ५० अत्यन्तदधि ५१ तावदुद्रुतम् ५२
माहिषघृतम् ५३ तावदिदुः ५४ विशेषतो
भीरुनामकेतुः ५५ कान्तारीतुः ५६ इक्षु-
फाणितम् ५७ इक्षुखण्डः ५८ नवाक्षम् ५९
चिपिटः ६० घृतपूरः ६१ पायसः ६२ शक्नुलो ६३
सरसगुवाकफलम् ६४ मधुररसः ६५ अति-
शयान्मभोजनम् ६६ लवणरसः ६७ शीतवीर्य-
द्रव्यम् ६८ कुन्दकपुष्पम् ६९ यथिकापुष्पम् ७०
दन्तुकायुष्म ७१ तावज्जन्दुरसः ७२ तावज्जन्तु-

मज्जा ७३ । इति द्रव्यगुणात् संयोजितम् ॥

श्लेष्मनाशकद्रव्याणि यथा,—

“वज्रिस्त्रेदं शृष्टमङ्गं पक्वतैलं विशेषकम् ।
भ्रमणं शुष्कमन्धश्च शुष्कपक्वहरीतकी ॥
पिण्डारकमपक्वश्च रश्माफलमपक्वम् ।
वेशवारसिन्धुवारमनाहारमपानकम् ॥
सघृतं रोचनाचूर्णं सघृतं शुष्कशर्करम् ।
मरीचं पिप्पलीं शुष्कमाद्रं कं जीरकं मधु ।
द्रव्यास्थेतानि गन्धर्वि । सद्यः श्लेष्महराणि च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तं ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥ ॥

अपि च । सार्धपतैलम् १ तैलाभ्यङ्गः २ उद-
त्तनम् ३ शैशिरजलम् ४ वाय्वजलम् ५ कौप-
जलम् ६ नैर्भरजलम् ७ नादेयजलम् ८
सामान्योष्णोदकम् ९ विशेषतः पादशोषो-
दकम् १० पेक्षितवचामुस्तकसंयुक्तजलस्नानम् ११
अगुरु १२ कुङ्कुमम् १३ पत्रकम् १४ कक्को-
लम् १५ शटी १६ दग्धभूमिजातशालि-
धान्यम् १७ अतिरोष्यधान्यम् १८ यवः १९
श्यामाकधान्यम् २० कोद्रवधान्यम् २१ कङ्क-
धान्यम् २२ हस्तिश्यामाकधान्यम् २३ चीनक-
धान्यम् २४ मूत्रः २५ सुकुष्टम् २६ राजमाषः २७
मसूरः २८ चणकः २९ कुल्लयः ३० तुफरी ३१
नानाशिखा ३२ जलसंयोगिसामान्यशुष्क-
नारीचपत्रशाकम् ३३ हिलमोचीशाकम् ३४
शालघ्नीशाकम् ३५ शीषसुन्दरशाकम् ३६
पूतनवाशाकम् ३७ कलायशाकम् ३८ ब्रह्मी-
शाकम् ३९ चाङ्गेरीशाकम् ४० पृक्षाशाकम् ४१
पालङ्घीशाकम् ४२ चणकपत्रशाकम् ४३
कौसुमशाकम् ४४ ओषणीशाकम् ४५ महा-
राष्ट्रीशाकम् ४६ कदलीमोचकम् ४७ सुद्र-
वार्त्ताकुफलम् ४८ अङ्गारपक्ववार्त्ताकु ४९
पाण्डुरङ्गफलम् ५० कारवेक्षफलम् ५१ कर्को-
टकफलम् ५२ पटोलनाडी ५३ कुष्माण्ड-
नाडिका ५४ वेलायम् ५५ शूरणः ५६ केचुक-
मूलम् ५७ घृततैलाभ्यां सिद्धं मूषम् ५८
मूलकपुष्पम् ५९ खण्डकर्णः ६० मूलकफलम् ६१
वाराहीकन्दमूलम् ६२ आम्रपेपी ६३ अम्बर-
दाडिमम् ६४ मातुलुङ्गत्वक् ६५ लिम्प्याकम् ६६
जम्बीरम् ६७ कर्कशुः ६८ शुष्कसमस्तकोले-
फलम् ६९ अक्षीरम् ७० जवनाक्षान् ७१
लवलीफलम् ७२ जाखवम् ७३ पक्वाश्लिका-
फलम् ७४ पक्वतिलुकम् ७५ अम्बवेतसम् ७६
महाद्रुम् ७७ कण्ठम् ७८ कोचाक्षफलम् ७९
तालास्थिमज्जा ८० बालविस्त्रम् ८१ विस्त्र-
पेक्षिका ८२ धातो ८३ विभीतकम् ८४ विभीत-
मज्जा ८५ धाचीमज्जा ८६ नन्दावर्त्तमत्स्यः ८७
कवयीमत्स्यः ८८ एलङ्गमत्स्यः ८९ दण्डक-
मत्स्यः ९० चिकण्डमत्स्यः ९१ प्रोष्ठीमत्स्यः ९२
मत्स्याण्डम् ९३ कृष्णाण्डम् ९४ खगाण्डम् ९५
एणमांसम् ९६ खड्गिमांसम् ९७ कूर्मापादः ९८
कपिजलमांसम् ९९ वृत्तिकापक्षिमांसम् १००
प्रसन्नामद्यम् १०१ अरिष्टमद्यम् १०२ अर्घ्य-

मधु १०३ पुराणमधु १०४ नूतनमधु १०५
मेघोचीरम् १०६ उष्ट्रीचीरम् १०७ शृतोष्ण-
दुग्धम् १०८ क्षागदधि १०९ हास्तिनदधि ११०
दधिमस्तुः १११ दधिसरः ११२ मथिततक्रम् ११३
आविकघृतम् ११४ औष्ट्रकघृतम् ११५ पक्वो-
रसः ११६ हिङ्गु ११७ जीरकम् ११८
वाय्विका ११९ शुष्कधन्याकम् १२० कासुन्दी-
वटिका १२१ हरिद्रा १२२ यमानी १२३
शुष्कपिप्पली १२४ आर्द्रपिप्पली १२५ शृण्णो
१२६ आर्द्रकम् १२७ सर्वपः १२८ सिद्धार्थः १२९
पलाण्डुः १३० गुडत्वक् १३१ पत्रम् १३२ यव-
चारः १३३ सर्जिकाचारः १३४ टङ्गण-
चारः १३५ मण्डः १३६ शृष्टतण्डुलः १३७
लाजाः १३८ लाजमण्डः १३९ अपकयव-
शङ्कुः १४० वाय्वमण्डः स तु शृष्टयवमण्डः १४१
सुद्वयुषः १४२ रागयुषः स च दाडिमद्राक्षा-
युक्तसुद्वयुषः १४३ मसूरयुषः १४४ कुल्ल-
युषः १४५ खड्गयुषः १४६ काम्बलिकतपः स तु
लवणघृतादितिलमाषमिश्रितपक्वदधि १४७
पलालवेष्टित-कर्दम-लेपिताङ्गार-दग्धलवणवेष्ट-
वारपुरस्कृतसार्द्रककटुतैलसन्तोषितमत्स्यः १४८
प्रदिग्धम् १४९ शालिपिष्टकम् १५० ताम्बू-
लम् १५१ चूर्णम् १५२ खदिरः १५३ एला १५४
जातोफलम् १५५ कर्पूरम् १५६ कटुरसः १५७
नित्तरसः १५८ कषायेरसः १५९ उष्णस्वभाव-
द्रव्यम् १६० मालतीपुष्पम् १६१ मल्लिका-
पुष्पम् १६२ पद्मपुष्पम् १६३ वकुलपुष्पम् १६४
पुन्नागपुष्पम् १६५ कङ्गारपुष्पम् १६६ उत्पेल-
पुष्पम् १६७ पाटलपुष्पम् १६८ चम्पकपुष्पम् १६९
रात्रिजागरणम् १७० विस्त्रमूलम् १७१
पाटला १७२ शालपर्णी १७३ शृङ्गपर्णी १७४
एरण्डमूलम् १७५ कण्टकारिका १७६
विशाला १७७ लोघ्रः १७८ शृङ्गराजः १७९
केशराजः १८० द्रोणपुष्पी १८१ भिण्डी १८२
वचा १८३ शक्राशनम् १८४ हरिद्रा १८५
दाव्या १८६ अवलगुजः १८७ एङ्गुलः १८८
रेशुका १८९ भूर्जः १९० आसना १९१ निम्ब-
पत्रम् १९२ भुनिम्बः १९३ कुटजः १९४
यासः १९५ दुरालभा १९६ कटुको १९७
द्रायन्तो १९८ शृङ्गी १९९ कटुफलम् २००
कुष्ठम् २०१ पारिभद्रः २०२ वासकः २०३
मधुयुक्तगुडूचो २०४ पिप्पलीमुजम् २०५
चविका २०६ गजपिप्पली २०७ शर्करा २०८
धस्तूरः २०९ सामान्यगुल्गुलुः २१० नूतन-
पुरातनगुल्गुलुः २११ अरुणा विहता २१२
सिता विहता २१३ मिन्धुवारः २१४ मनी-
ङ्गा २१५ सौराष्ट्री २१६ ताम्रम् २१७
कांस्थम् २१८ ॥ इति द्रव्यगुणात् संयोजितम् ॥
श्लेष्मातः, पुं, श्लेष्माणमतीति । अतः + अच ।
श्लेष्मातकहचः । इति शब्दरत्नावली ॥
श्लेष्मातकः, पुं, (श्लेष्मात एव । स्वार्थे कन् ।) वज्र-
वारकहचः । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ६१४ ।